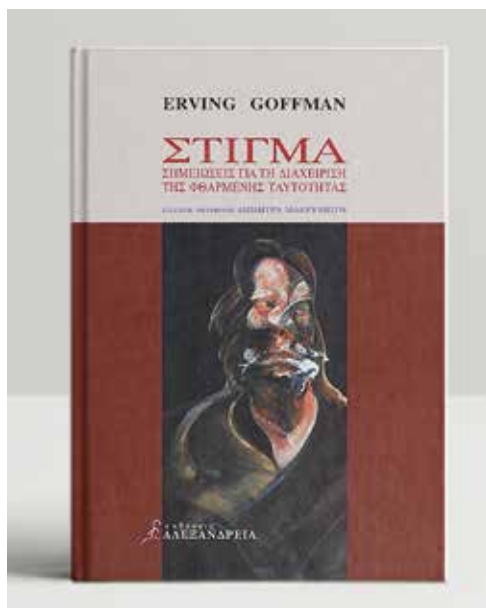

Ξαναδιαβάζοντας το «Στίγμα» του Erving Goffman

Δήμητρα Μακρυνιώτη

Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας ΤΕΑΠΗ-ΕΚΠΑ

Το βιβλίο του *Erving Goffman, Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, κυκλοφόρησε το 1963* στις Η.Π.Α., σε μια δεκαετία έντονων κοινωνικών και πολιτικών αναταραχών κατά του πολέμου του Βιετνάμ και του ρατσισμού. Με αφετηρία τη θέση ότι κανένα γνώρισμα δεν είναι εγγενώς απαξιωτικό, αλλά ότι η αρνητική του πρόσληψη είναι απόρροια κοινωνικών διεργασιών, το Στίγμα εστιάζει σε όσους και όσες αδυνατούν να εναρμονιστούν με τις εκάστοτε κυρίαρχες προδιαγραφές και προσδοκίες: η κοινωνική τάξη, το φύλο, η εθνότητα, το χρώμα του δέρματος, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, η αρτιμέλεια, η υγεία, η εξωτερική εμφάνιση, το επι-

βαρημένο παρόν ή παρελθόν υφαίνουν το πλαίσιο εντός του οποίου κάποιοι και κάποιες θεωρείται ότι καταπατούν τους βασικούς κανόνες κοινωνικής ύπαρξης. Το διακριτικό τους γνώρισμα μετατρέπεται σε καθοριστικό στοιχείο για τη συγκρότηση της ταυτότητάς τους, μιας ταυτότητας «φθαρμένης», η οποία και τους τοποθετεί στην κατηγορία των «κάτι λιγότερο από ανθρώπους»:

Εξ ορισμού βέβαια, πιστεύουμε ότι ένας στιγματισμένος δεν είναι εντελώς άνθρωπος. Με βάση αυτή την παραδοχή κάνουμε διακρίσεις, μέσω των οποίων μειώνουμε δραστικά, αν και συχνά απερίσκεπτα, τις ευκαιρίες που έχει στη ζωή του. Κατασκευάζουμε μια θεωρία για το στίγμα, μια ιδεολογία για να εξηγήσουμε την κατωτερότητά του και να περιγράψουμε τον κίνδυνο που αντιπροσωπεύει, εκλογικεύοντας μερικές φορές μια εχθρότητα που στηρίζεται σε άλλες διαφορές, όπως εκείνη της κοινωνικής τάξης (σ. 67).

Ο Γκόφμαν στρέφει την προσοχή του σε αυτό το ιδιότυπο είδος παρέκκλισης, που δεν προϋποθέτει μια αποκλίνουσα ή παραβατική πράξη. Ένα «διαφορετικό» από το κανονικό γνώρισμα

αρκεί για να προκαλέσει απειλητικές δονήσεις στην ομαλή έκβαση των καθημερινών πρόσωπο με πρόσωπο κοινωνικών συναναστροφών, όπου «κανονικοί» και «μη κανονικοί» συνυπάρχουν. Η παρουσία των στιγματισμένων σε «μεικτές» συναναστροφές τροφοδοτεί την αμηχανία μεταξύ των μετεχόντων, συνθήκη με έντονα διασπαστικές ιδιότητες ως προς τη συνέχιση της αλληλεπίδρασης, όπως δείχνει ο συγγραφέας.

Με σημείο αναφοράς τις καθημερινές αλληλεπιδράσεις, το Στίγμα μελετά τους τρόπους με τους οποίους τα στιγματισμένα άτομα προσπαθούν να ελέγξουν τις απαξιοτικές γι' αυτά πληροφορίες και «να περάσουν σαν να ήταν κανονικοί», υιοθετώντας πρακτικές συγκάλυψης ή αποσιώπησης στην προσπάθειά τους να κερδίσουν την αποδοχή.

Καθώς ο Γκόφμαν επιλέγει να διερευνήσει το μη κανονικό προκειμένου να μιλήσει για το κανονικό, υπονομεύοντας στην πραγματικότητα την αυτονόητη διάσταση και των δύο, αντλεί από το μικροεπίπεδο της καθημερινότητας των στιγματισμένων: εκεί, όπου προκαταλήψεις και στερεότυπα παίρνουν μορφή, προβληματοποιεί τη βεβαιότητα των ορίων του «φυσιολογικού» και του «μη φυσιολογικού» και θέτει υπό αμφισβήτηση τη γενναιοδωρία της ανοχής και της κοινωνικής αποδοχής, αποδομώντας το αυτονόητο των «ευκαιριών» συμπερίληψης που οι φυσιολογικοί προσφέρουν στους εκάστοτε «άλλους». Ως φιλοσοφία αλλά και ως πρακτική, η πολυδιαφημιζόμενη ανοχή, εμπεριέχει όρια και όρους: γίνεται η βολική ομπρέλα που συμπυκνώνει ό,τι οι ίδιοι οι φυσιολογικοί είναι διατεθειμένοι να αντέξουν – πόσο θέλουν να «στριμωχτούν» ώστε ένα μέρος του χώρου τους να κατοικηθεί από «άλλους». Κάτω λοιπόν από τη δήθεν ουδετερότητα της ανοχής, υποκρύπτεται η απαράβατη προϋπόθεση για την εκχώρησή της: η συμμόρφωση των στιγματισμένων στις συγκεκριμένες προδιαγραφές. Η αποδοχή και η συμπερίληψη, υπό αυτό το πρίσμα, δεν συνιστούν αναίμακτες και εύκολες διαδικασίες, ούτε βεβαίως εξασφαλίζουν εκ των πραγμάτων την επί ίσοις όροις συμμετοχή και ένταξη: προσκρούουν σε στερεότυπα και προκαταλήψεις, διαταράσσουν παγιωμένες ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας και βαθιά ριζωμένα κριτήρια για την ιεράρχηση ατόμων και κοινωνικών ομάδων και απαιτούν τον επαναπροσδιορισμό του χάρτη που συμβολίζει και ρυθμίζει το ανήκειν, το σχετίζεσθαι και την αποδεκτή απόσταση ή εγγύτητα μεταξύ «ημών» και «αυτών». Πάνω σε αυτούς τους άξονες, το Στίγμα σκύβει με οξυδέρκεια στις πρακτικές κατηγοριοποίησης, ιεράρχησης και κοινωνικού αποκλεισμού που αναδύονται, διαχέονται, εγγράφονται και διατηρούνται ποικιλοτρόπως στις άτυπες καθημερινές συναντήσεις, φροντίζοντας να κρατήσουν τους στιγματισμένους στη θέση τους.

Παράλληλα όμως, η ανάγνωση του βιβλίου στο κοινωνικοπολιτικό σκηνικό του 21ου αιώνα, όπως τουλάχιστον διαμορφώνεται στις αποκαλούμενες δυτικές δημοκρατίες, διατηρεί ζωντανή τη δύναμη να τροφοδοτεί επίκαιρους προβληματισμούς, όχι μόνο στο άτυπο καθημερινό

επίπεδο, αλλά, πράγμα πολύ πιο κρίσιμο, και στο θεσμικό. Μας προτρέπει εμμέσως, τολμώ να πω, να δούμε τη μεταξύ τους σχέση όχι ως απαραίτητα αντιθετική αλλά μάλλον ως αλληλοσυμπληρωματική, έτσι ώστε να αντιληφθούμε πόσο το ένα χρειάζεται το άλλο, τόσο για να οργανωθούν αφηγήματα γύρω από την κάθε ετερότητα όσο και για να θεσπιστούν πρακτικές που θα ρυθμίζουν αν και πώς αυτές οι ετερότητες θα συμπεριληφθούν στην κοινότητα του «εμείς».

Δεν είναι τυχαίο ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες, μαζί με τους λόγους περί δικαιωμάτων, οι λόγοι περί χάραξης ορίων, και προϋποθέσεων για τη διέλευσή τους, βρίσκονται στην κορυφή της πολιτικής ατζέντας και κατ' επέκταση στον πυρήνα καινοφανών μορφών βιοπολιτικής. Ωστόσο η νομική αναγνώριση δικαιωμάτων δεν φαίνεται να αποτρέπει την αυξανόμενη καταπάτησή τους, ενώ οι διάφορες μορφές αποκλεισμού και συμπερίληψης τείνουν να συγγενεύουν επικίνδυνα. Αυτή η συγγένεια αποκαλύπτεται αν αναλογιστούμε τις κρίσιμες αναφορές στην ασφάλεια, την προστασία, την εθνική καθαρότητα και την κανονικότητα, λέξεις κλειδιά στη διατύπωση επιχειρημάτων που αποσκοπούν στον προσδιορισμό όλο και περισσότερων ομάδων ή ατόμων ως απειλητικών ή επικίνδυνων, στην υιοθέτηση θεσμικών μέτρων και επίσημων πολιτικών υπέρ της διαφύλαξης του «εμείς» και στην πριμοδότηση εκδοχών ενός ορισμένου τρόπου ύπαρξης και ζωής στο όνομα μιας αδιαμφισβήτητης φυσικής κανονικότητας. Μετανάστες, πρόσφυγες, γυναίκες, φτωχοί, άστεγοι, νεόπτωχοι, άτομα ΛΟΑΤΚΙ, άνεργοι, ανασφάλιστοι, ΑΜΕΑ, χρόνια πάσχοντες, εξαρτημένοι από ουσίες, παιδιά, ηλικιωμένοι υπενθυμίζουν τις ολόένα εντεινόμενες κοινωνικές ανισότητες και μαρτυρούν με σύνθετους δραματικούς τρόπους την επισφάλεια και την ετερότητα όλων εκείνων που καταπατούν τις κοινωνικές συμβάσεις περί «φυσιολογικού» και ενοικούν σε ενδιάμεσους τόπους, στα όρια της νομιμότητας και της δικαιοδοσίας του νόμου. Οι «εξαιρετικές» αυτές περιπτώσεις προσλαμβάνονται ως απειλητικές, όχι ως απειλούμενες, και πάνω σε αυτό τον άξονα νομιμοποιείται η αναστολή των δικαιωμάτων τους και ο αποκλεισμός τους από την πλήρη ιδιότητα του πολίτη.

Αυτή ακριβώς η θεσμοθέτηση ενδιάμεσων τόπων –προσφιλής πρακτική απέναντι σε μετανάστες και μετανάστριες (αλλά όχι μόνο), κατεξοχήν σύμβολα της ετερότητας και του ξένου σώματος, με τα κέντρα κράτησης μεταναστών, τις δομές φιλοξενίας, τους φράκτες και άλλους τόπους στάσης, συγκράτησης ή περιθωριοποίησης του «Άλλου»– μπορεί να ιδωθεί και ως υπαγωγή των «εκτός τόπου» στο καθεστώς κυριαρχίας, συχνά μέσω του αποκλεισμού τους. Αυτό σημαίνει ότι οι ενδιάμεσοι τόποι μπορούν να μετασχηματιστούν σε συγκεκριμένες «εδαφικές επικράτειες», καθώς η κρατική εξουσία έχει στη διάθεσή της τα μέσα και να τους κατασκευάσει, αλλά και να προσδώσει συγκεκριμένα κοινωνικά, ηθικά, πολιτισμικά και άλλα «φυσικά» γνωρίσματα σε όσους τους κατοικήσουν προκειμένου η θέση τους εκεί να προσλαμβάνεται ως η ενδεδειγμένη, με «αντικειμενικά» μάλιστα κριτήρια.

Ο προβληματισμός αυτός δεν παραγνωρίζει σε καμία περίπτωση τη σημασία διεθνών συμβάσεων για την αναγνώριση, προάσπιση και εκχώρηση δικαιωμάτων σε μέλη ευάλωτων ομάδων, ούτε εκείνη ορισμένων ΜΚΟ και άλλων συλλογικών φορέων που δραστηριοποιούνται με στόχο την αναγνώριση του Άλλου ως προσώπου και κατόχου δικαιωμάτων και εμπλέκονται σε πολυεπίπεδες μάχες κατά του ρατσισμού, της ξενοφοβίας και της ομοφοβίας. Παραμένει παρ' όλα αυτά ανοιχτό ένα φάσμα ερωτημάτων αναφορικά με την οικουμενική ισχύ των δικαιωμάτων, καθώς στην πράξη αποδυναμώνονται ή καταργούνται εκεί όπου χρειάζονται περισσότερο, όταν πρόκειται δηλαδή για ευάλωτες ή «απειλητικές» ομάδες. Με ποια κριτήρια αποφασίζεται και χτίζεται η άνιση πρόσβαση στα δικαιώματα και η διάκριση εκείνων που εξαιρούνται ή αποκλείονται από αυτά; Έχουν όλοι και όλες τη θεσμικά κατοχυρωμένη δυνατότητα να προσφύγουν νομικά σε περίπτωση καταπάτησής τους; Και, ίσως το κρισιμότερο, πώς άραγε εκλαμβάνεται αυτή η διεκδίκηση; Ως αναφαίρετο δικαίωμα, ως παράβαση, ή ως ανυπακοή; Εν μέσω της συρρίκνωσης του κράτους πρόνοιας πώς θα μπορούσε να αποφευχθεί η έκπτωση των δικαιωμάτων σε ευκαιρίες, να αποτραπεί ουσιαστικά η μετακύλιση της θεσμικής διασφάλισής τους στην σφαίρα της εξατομίκευσης και της ατομικής ευθύνης; Ποιοι και ποιες έχουν εν τέλει δικαίωμα να έχουν δικαιώματα;

Κλείνοντας, δύο τελευταίες σκέψεις. Η πρώτη: Νομίζω ότι το Στίγμα μπαίνει εμβόλιμα στη ζώνη της αμήχανης μετάφρασης του λόγου των δικαιωμάτων και της εφαρμογής τους στην καθημερινή βιωμένη εμπειρία. Σε αυτή η ζώνη άλλωστε βρίσκονται μετέωρες οι ζωές που δεν εγγράφονται την κρατική τάξη, ή μάλλον εγγράφονται μέσω διακρίσεων, περιθωριοποιήσεων και ποινικοποιήσεων. Σε αυτό ακριβώς το επίπεδο όσοι και όσες φέρουν ένα απαξιωτικό διακριτικό γνώρισμα αναδύονται ως άτομα «αθεράπευτα απωλεσθέντα», εξωθούνται στα όρια της πόλης και του νόμου και γίνονται υποκείμενα και ταυτόχρονα αντικείμενα μιας βιοπολιτικής που τους στερεί την αναγνώριση και το συζήν· προάγει δηλαδή πρακτικές και λόγους που εξαιρούν τις εμπειρίες, την οργάνωση της ζωής τους και ίσως ολόκληρη τη ζωή τους από την υπόσχεση προστασίας που εξαγγέλλουν τα δικαιώματα.

Η δεύτερη σκέψη: Πιστεύω ότι, ακριβώς επειδή το Στίγμα ρίχνει φως στις «μεικτές» συναναστροφές, όπου το «εμείς» συναντά τους «άλλους», μας καλεί ίσως να ξανασκεφτούμε όποια όρια είναι άδικα, αυθαίρετα και καταπιεστικά και να εμπλακούμε στην επανασηματοδοότησή τους, έχοντας κατά νου την επιτακτική ανάγκη να επαναπροσδιοριστεί η έννοια της κοινότητας – μιας κοινότητας που θα προϋποθέτει τους «άλλους», δηλαδή μια ετερότητα που δεν θα μπορεί να απορροφηθεί σε ό, τι θεωρείται αυτονόητα κανονικό και φυσιολογικό.

ΥΓ. Τη Δευτέρα 25 Μαΐου 2020, ο 46χρονος Αφροαμερικανός Τζορτζ Φλόιντ δολοφονήθηκε άγρια κατά τη σύλληψή του από αστυνομικούς στη Μινεάπολι. Μια ακόμη οδυνηρή εκδήλωση ρατσιστικής βίας και αυθαιρεσίας της εξουσίας, απόρροια μιας πολιτικής που επιλεκτικά εκχωρεί και αναστέλλει δικαιώματα. Μια ακόμη επείγουσα υπογράμμιση του καθήκοντος όλων μας για συλλογική και ατομική εγρήγορση όταν γνωρίσματα που θεωρούνται εγγενώς απαξιωτικά όχι μόνο γίνονται στόχος άνισης μεταχείρισης από φορείς που τυπικά θα όφειλαν να την αποτρέπουν, αλλά και μετατρέπονται σε κριτήρια για να αποφασιστεί ποιες ζωές μετράνε και αξίζει να βιωθούν. Μια ακόμη υπενθύμιση ότι δεν μπορούμε ως πολίτες να αφήνουμε το τυχαίο –στην περίπτωση της δολοφονίας του Φλόιντ, το βίντεο που έτυχε να τραβήξει και να δημοσιοποιήσει κάποιος– να αποφασίζει ποιος ή ποια θα εκλαμβάνεται ως άνθρωπος και ως πολίτης.

* Ελληνική έκδοση: Στίγμα – Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας, εισαγωγή-μετάφραση Δήμητρας Μακρυνιώτη, επιμέλεια Κώστα Λιβιεράτου, Αλεξάνδρεια, 2001.